

Gerwen, Jacques van, Goey, Ferry de, **Ondernemers in Nederland. Variaties in ondernemen** (Bedrijfsleven in Nederland in de twintigste eeuw 1; Amsterdam: Boom, 2008, 365 blz., ISBN 978 90 8506 635 4).

In dit boek, het eerste deel van een geplande zevendelige reeks over het bedrijfsleven in Nederland in de twintigste eeuw, beschrijven Van Gerwen en De Goey de twintigste-eeuwse geschiedenis van de ondernemers in Nederland. Zij richten zich daarbij nu eens niet op de indrukwekkende aartsvaders van de Nederlandse industrie of de in het oog springende succesvolle multinationals, maar beschrijven de samenstelling van de gehele populatie van grote en kleine ondernemers: mannen en vrouwen, autochtonen en allochtonen, zelfstandige ondernemers en professionele managers.

Om deze ambitieuze taakstelling te realiseren hebben de auteurs de twintigste eeuw opgesplitst in vijf periodes. In de typering van elke periode speelt de beeldvorming een sterke rol. De eerste periode wordt gevormd door de jaren rond de eeuwwisseling. De tweede behandelt de eerste drie decennia van de twintigste eeuw en heet 'ongebonden vrijheid'. De periode van crisis, oorlog en herstel tussen 1930 en 1950 heet 'bedreigd bestaan'. De daaropvolgende periode van naoorlogse groei en Keynesianisme tussen 1950-1980 heet 'ondernemen onder druk', en de laatste decennia van de twintigste eeuw ten slotte heten 'herwaardering van het ondernemen' (1980-2000). Het is duidelijk dat deze typering sterk is geïnspireerd door de perceptie van het ondernemerschap van buitenaf: een flink deel van de periode 'ondernemen onder druk' viel samen met wat macro-economisch georiënteerde historici de 'Gouden Jaren' noemen, maar de 'druk' schuilt in de publieke opinie en de toenemende belasting- en premiedruk.

Voor elk tijdvak wordt vervolgens in een mix van statistische kenmerken en meer impressionistische beeldvorming de geschiedenis

van het ondernemerschap gegeven. Per periode kijken de auteurs telkens naar vier aspecten: de historische context, de maatschappelijke status van het ondernemerschap, enkele kenmerkende ontwikkelingen of toonaangevende bedrijven, en ten slotte de structuur van de populatie. Bij dit laatste aspect wordt systematisch ruimte ingebouwd voor vrouwelijke ondernemers en migrantenondernemers. Terugkerende elementen zijn de verhouding tussen de verschillende sectoren (werkgelegenheid in de industrie en de diensten) en de omvang van het midden- en kleinbedrijf (МКВ) ten opzichte van de multinationals. Het boek heeft zo een strakke en systematische structuur gekregen, met als voordeel dat de lezer een goed beeld krijgt van de twintigste eeuw. Er is een rijke schat aan gegevens bij elkaar gezocht, op demografisch, bedrijfskundig en sociaalhistorisch vlak. De auteurs betogen in de inleiding dat ze de persoon van de ondernemer willen terugbrengen in de geschiedschrijving, en lardenen de percentages over het MKB en het aandeel van de nijverheid inderdaad met concrete voorbeelden en *case studies*. Ook zijn er kaderteksten toegevoegd over uiteenlopende individuele ondernemers, zoals bijvoorbeeld de bakker Pieter Harkema, groothandeldirecteur Frits Fentener van Vlissingen, pensionhoudster Rika van der Lans, Johann Martin Schröder van *Martinair*, de gebroeders Jan en Paul Baan van Baan en mediamagnaat John de Mol. Elk tijdvak heeft een katern met mooie foto's.

Nadat op deze wijze in vogelvlucht een beeld is verkregen van de samenstelling en de status van de Nederlandse ondernemers, komen er in hoofdstuk 7 drie 'landenstudies' die het ondernemerschap in de Verenigde Staten, Engeland en Duitsland schetsen. Dit hoofdstuk vormt een opmaat voor hoofdstuk 8 waarin de Nederlandse ondernemerspopulatie vergeleken wordt met die in de drie genoemde landen. De inzichten die hieruit voort komen zijn heel bruikbaar en vormen een waardevolle toevoeging op de informatie uit de eerdere hoofdstukken. Zo wordt duidelijk

aangebond dat zowel het ondernemerschap in de Verenigde Staten als in Engeland voor een groot deel van de twintigste eeuw sterk door overheid en bedrijfskartels werd gecoördineerd. Deze landen waren dus gedurende lange perioden niet de gedoodverfde *Liberal Market Economy* (LME) die ze in de jaren negentig onder invloed van het neoliberale beleid werden. Ook hadden in deze landen de MKB-ondernemers gedurende een groot deel van de twintigste eeuw een relatief lage status. De auteurs concluderen dat de verschillen tussen de drie landen eerder 'gradueel' dan 'structureel' zijn, omdat de ondernemerspopulaties zulke sterke overeenkomsten vertonen en ook de veranderingen, zowel kwalitatief als kwantitatief, sterk overeenkwamen, al waren er enige verschillen in timing en tempo.

Het enige onderdeel van deze rijke en informatieve studie dat twijfel oproept is het theoretisch kader, dat losjes ontleend is aan de *Varieties of Capitalism*-theorie van Hall en Soskice en de *business systems* theorie van Whitley. De criteria die de auteurs opstellen om te evalueren welke type 'business system' (deze term komt bij Hall en Soskice overigens niet voor) kan worden herkend zijn heel anders dan die van Hall en Soskice zelf. De auteurs bestuderen de mate waarin de economie 'ondernemersgezin' is, de maatschappelijke waardering die aan ondernemers wordt toegekend, de dynamiek die loopbanen van ondernemers vertonen, het aandeel ondernemers onder de beroepsbevolking en de variatie in de samenstelling van de ondernemersklasse. Uiteraard zijn dit buitengewoon relevante invalshoeken, maar de koppeling aan de duale schaal tussen aan de ene kant de LME en aan de andere kant de *Coordinated Market Economy* (CME) is niet zinvol. Bovendien wordt aannemelijk gemaakt dat noch de Verenigde Staten, noch Engeland in de periode 1930-1980 voldeed aan het beeld van de typische IMF, terwijl dit etiket wel voortdurend gebruikt blijft worden. De toetsing van de hypothesen levert dan ook niet zoveel op: 'Grote verschillen in de status van ondernemers tussen IMF- en CME-landen zijn niet

gevonden', constateren de auteurs (272). Ook het carrièreverloop blijkt in de IMF niet dynamischer te zijn geweest dan in de CME. De lezer rest weinig dan te constateren dat met deze criteria de IMF/CME-tweedeling niet bruikbaar is voor een studie naar het ondernemerschap gedurende een volle eeuw.

Dat neemt niet weg dat de vergelijking met andere landen geslaagd kan worden genoemd. Nadrukkelijker dan de gezochte verschillen komen de overeenkomsten tussen de landen naar voren. Deze zijn waardevol omdat hier de conclusies op basis van het Nederlandse materiaal in een internationaal kader worden geplaatst. Dat ook in Nederland in het grootbedrijf de eigenaar-directeur in de loop van de twintigste eeuw plaats moest maken voor een manager-directeur was al bekend. Inzichten op het gebied van status en mobiliteit zijn interessanter: Ondernemers in het MKB hadden een lagere maatschappelijke waardering dan ondernemers in het grootbedrijf, mede door de opvatting, die heerste tot 1970, dat het MKB gedoemd was te verdwijnen. In de laatste decennia van de twintigste eeuw is er in alle vier onderzochte landen een herwaardering van MKB-ondernemers, terwijl na de internet-bubble de CEO's van de grote ondernemingen onder vuur werden genomen wegens exorbitante beloningen en beursschandalen. Een andere conclusie luidt dat voor een groot deel van de eeuw de sociale afkomst van de ondernemers van meer belang was dan het genoten onderwijs. Vooral MKB-ondernemers hadden er baat bij als zij uit ondernemersgezinnen afkomstig waren, omdat ze dan meer vertrouwd waren met het ondernemen. Pas in de loop van de twintigste eeuw werd deze factor overvleugeld door het volgen van opleidingen aan *business schools*. Ten slotte konden zowel migranten als vrouwen binnen hun eigen groep prestige verkrijgen door ondernemer te worden, maar beide groepen wisten maar in zeer beperkte mate hun aandeel in de totale ondernemerspopulatie te vergroten. Ook in Amerika, het land waarin elke krantenjongen kon

opklimmen tot miljonair, was deze mobiliteit veel geringer dan de mythe doet vermoeden, zodat ook op dit punt de overeenkomsten met Nederland overheersen.

JEROEN TOUWEN,
UNIVERSITEIT LEIDEN

Fasseur, Cees, *Juliana en Bernhard. Het verhaal van een huwelijk. De jaren 1936-1956* (Amsterdam: Balans, 2008, 496 blz., ISBN 978 90 5018 995 2).

Het portret van een koninklijke familie siert de boekomslag. Het lijkt een kroon op de naoorlogse gezinscultuur. De bedoeling van de fotograaf wordt zichtbaar in de regie van de afgebeelde personen: gegroepeerd in een cirkelvormig arrangement en uitgenodigd tot een ingehouden zo niet gereserveerde blik waarmee ze in de camera (moeten) kijken. Eén afgebeelde heeft haar hoofd afgewend. Dat is tegen de conventie, maar zij is het jongste kind, prinses Marijke Christina, en ze hoeft op deze wijze haar ogen niet publiek te maken. Deze ogen zijn de kern van het verhaal maar de tijdgenoten mogen die niet zien. Een geheim van Soestdijk.

Het boek zelf laat weinig te raden over. Cees Fasseur heeft niet alleen veel mogen zien maar ook veel genoteerd en in zijn manuscript letterlijk geciteerd. Dat komt de karakterisering van Juliana en Bernhard in deze biografie ten goede, maar het is ook een poging om enkele geheimen uit het Koninklijk Huisarchief zo goed en zelfs definitief mogelijk te onthullen. Het resultaat is een demasqué van de hoofdpersonen die in de monarchie rondom de oorlogsjaren vol waardering zijn verbeeld. Een demasqué maar nu met historische vakkundigheid en met een zekere compassie gedaan; en – nooit te missen bij Fasseur – met humor en ironie.

De schrijver vangt aan met een 'Opmaat'; een beschrijving van de verloving en de bruiloft van Juliana en Bernhard. Hij koos dat begin deels vanwege de recente archiefvondsten in de kamers en kelders van Paleis Soestdijk na het overlijden van Bernhard; deels uit compositorisch en biografisch oogpunt. Want wat de 'affaire Hofmans' is gaan heten verdient inderdaad de brede aanloop vanaf het moment dat de twee gelieven elkaar hebben gevonden. Het betoog eindigt met de ontknoping in 1956. Maar dan is het huwelijk juist niet ten einde. Er volgen nog enkele decennia, waaronder een nieuwe affaire rond de vliegtuigbouwer Lockheed. Het betekent, dat de oordeelsvorming over beide hoofdpersonen – waartoe dit boek alle aanleiding biedt – toch maar halve conclusies kan opleveren.

De in Soestdijk aangetroffen correspondentie tussen de echtelieden leert vooral, dat beiden in de oorlog de tijd van hun leven hebben gehad. Van Bernhard in Londen was dat wel bekend (al komen nu in het boek de bewijzen beschikbaar). Maar ook Juliana heeft in haar ballingschap in Canada – noodgedwongen ver van haar moeder gehuisvest – zich ongekend vrijelijk kunnen ontplooiën. Dat eindigt in 1948, wanneer zij wordt ingehuldigd in de Nieuwe Kerk in Amsterdam. Fasseur heeft de – niet uitgesproken – zinnen in haar toespraak gevonden die duidelijk maken, hoe pijnlijk ze de insnoering in het constitutionele keurslijf heeft ondergaan.

De schrijver heeft, bij al zijn distantie tot haar spirituele escapades, Juliana scherp en intiem kunnen portretteren. Haar schuldbesef over de 'onvoorzichtige' verwekking van Marijke maakt haar ontvankelijk voor de 'doorgevingen' van Hofmans. In dit boek is zij juist ook in haar bevlogen en onwandelbaar gebleken liefde voor Bernhard als koningin ontsluitend en als vrouw herkenbaar geworden. Voor sommige recensenten is zij zelfs de heldin van het verhaal, tegen de teneur van de schrijver in. Maar deze controverse is uitvergroot. Fasseur kon, nu hij over zulke bronnen beschikte – met een belangrijke uitzondering: haar nog gesloten dagboek – de intieme feiten

en gedachten niet alleen 'doorgeven' maar juist ook professioneel herscheppen in een waarachtig portret. Dat het in deze context sympathiek uitvalt, is dus niet zijn opzet.

Na 150 bladzijden – ruwweg een derde van het boek – betreedt Greet Hofmans het toneel. De 'doorgeefster' zoals Fasseur haar karakteriseert; de zelfverkozen middelares tussen aarde en hemel. Haar portret is bij gebrek aan betrouwbare bronnen onvolledig gebleven. De oogziekte van prinses Marijke is de aanleiding voor het contact. De verbindende schakel is een hofcamarilla, die in het boek van alle kanten wordt belicht. Een deel daarvan treedt op als kwade genius. Het boek is onbedoeld ook een studie van het hofleven in Nederland. Een Florentijnse intrige wordt het niet, de hoofdpersonen kunnen door hun karakterzwakte slechts beperkt worden gedramatiseerd. Het is evenwel begrijpelijk, dat de commissie van drie wijze mannen, die in opdracht van de regering de Hofmans affaire tot een goed staatkundig einde moest brengen, een zuivering onder de hovelingen heeft geadviseerd.

De 'doorgevingen' – het woord is sinds het verschijnen van dit boek gemunt in de Nederlandse taal – betreffen ook de politiek. De conferenties in Het Oude Loo zijn een plaats van uitwisseling van de wonderlijkste ideeën over wereldvrede en wereldreligie. De geschiedschrijving ervan is hoe langer hoe minder van de komedie te onderscheiden. De rationele dimensie van het pacifisme in de Koude Oorlog raakt uit het zicht evenals de rationele ethiek van het vrijzinnig protestantisme. Enkele discussianten constateren dat bij leven en welzijn en haken af. De 'heilige rest' houdt vol en staat nu te kijk als een groep van wereldverbeteraars in en rondom Baarn die hun rationaliteit hebben ingeruild voor kinderlijke eenvoud en hardnekkige intriges.

Het decor is zo absurd, dat de andere hoofdrolspeler er bij voorbaat door is verontschuldigd. Bernhard komt er bij al zijn economische en amoureuze escapades in het boek van Fasseur goed van af. De auteur wil recht

doen aan zijn persoon en treedt nadrukkelijk voor hem in het krijt wanneer de gepubliceerde onwaarheden onhoudbaar blijken op basis van bronnenonderzoek en rationaliteit. Een kritische waarnemer als de inmiddels overleden journalist Wim Klinkenberg wordt herhaaldelijk op zijn nummer gezet. Bernhard is niet alleen de eerste die Greet Hofmans heeft binnengehaald, hij is ook de eerste – na hilarische 'doorgevingen' over de verzorging van zijn paarden – om terug te keren tot het gezonde verstand.

Wat aanvankelijk de sensatie van het boek leek – volledige publicatie van het rapport van de commissie Beel – blijkt achteraf een anticlimax. Maar niet voor fijnproevers. De letterlijke tekst van de mannen die in 1956 om hun politieke ervaring en wijsheid werden uitgekozen, is een schitterende bron van tijdgebonden eerbied voor de monarchie en van persoonlijke kritiek in ambtelijk proza. Er is ook een *basso continuo* in het verhaal van Fasseur. Juliana heeft bij alle aandacht voor de 'doorgevingen' haar constitutionele taak er niet of nauwelijks door laten beïnvloeden.

JAN BANK,
AMSTERDAM

Helvoort, T. van, ***De chemie van de universitaire wetenschapsbeoefening. Een halve eeuw scheikunde in Groningen, 1945-1995*** (Geschiedenis van de Groningse universiteit 4; Hilversum: Verloren, 2008, 392 blz., ISBN 978 90 8704 015 4).

De titel mag dan enigszins gekunsteld klinken, hij dekt wel de lading. Van Helvoort beschrijft in *De chemie van de universitaire wetenschapsbeoefening* de geschiedenis van een halve eeuw scheikunde aan de Groningse universiteit. De titel van hoofdstuk 15 vat het boek goed samen: 'excelleren in de chemie onder universitaire turbulenties'. Het gaat Van Helvoort niet zozeer om de